

XALQ POEZİYASINDA İSLAM ƏXLAQI VƏ HARMONİK ŞƏXSİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Fəxrəddin QULİYEV,

Heydər Əliyev adına Azərbaycan

Ali Hərbi məktəbinin dosenti

fakhraddin.kuliev@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, mənəviyyat, kamil şəxsiyyət, əxlaq normaları, davranış stereotipləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *ислам, мораль, гармоничная личность, этические нормы, стереотипы поведения.*

KEY WORDS: *Islam, morality, harmonious personality, ethical norms, behavior stereotypes.*

İnkişaf etmiş hər bir xalqın unikallığı onun milli mentalitetində öz əksini tapır. Mentalitet etnosun dini-etnik dünyagörüşlərini, əxlaq normalarını, davranış stereotiplərini, bir sözlə, onun mənəviyyatını xarakterizə edən bir sistem anlayışıdır.

Mənəviyyatın əsas problemi insan həyatının mənası, fərd və cəmiyyət münasibətləridir, mənəviyyat məsələlərində obyektiv, ictimai əhəmiyyətli və subyektiv, fərdi tərəflərin dialektik vəhdəti təyinedici, aparıcı rol oynayır.

Mənəviyyata mənəvi şüur, mənəvi-əxlaqi prinsiplər, normalar, ideallar və s. daxildir.

Mənəvi şüur ictimai şüurun bir formasıdır, sosial reallığın müxtəlif hadisələrini (əməl, onun motivləri, davranışlar, həyat tərzləri və s.) mənəvi tələblərə uyğun qiymətləndirir, insanlara müəyyən davranış formalarını onların mənəvi borcu kimi təlqin edir.

Mənəvi prinsiplər cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesində formalaşan qarşılıqlı münasibətlərin əsaslarıdır, cəmiyyətdə insan mənəviyyatına xas mənəvi-əxlaqi normalar şəklində insanların ümumi fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Mənəvi-əxlaqi normalar cəmiyyətin mənəvi şüurunda olan tələblər sistemidir, insanların davranışları bu tələblər baxımından əxlaqi fəaliyyət prosesində formalaşır.

Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənəvi-əxlaqi ideal xüsusi rol oynayır. Belə ki, mənəvi-əxlaqi ideal ən yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən mükəmməl əxlaqi şəxsiyyət obrazıdır və insan öz fəaliyyətində daim bu ideala yaxınlaşmağa çalışır.

Hər bir etnosun milli mənəviyyatı, ilk növbədə, onun folkloru və xalq poeziyasının təsiri altında formalaşır. Belə ki, “əqlin məqsədini həyata keçirməkdə incəsənətə öncədən qeyri-adi təsir qüvvəsi verilmişdir, çünki o, mənəviyyat üçün zəmin hazırlayır, yəni işin yarısını yerinə yetirir, məhz hissiyyatın yapışqanlıqından (məhdudiyətlərindən) azad edir” [1, s. 54].

İnsan mənəviyyatının kamilliyi, onun şərəf və ləyaqəti xalq poeziyasında obrazlı şəkildə formalaşdırılmış, ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür.

Milli mənəviyyatımızın əsas elementlərindən biri İslamdır. İslam həyatın bütün sahələrini, insanların fiziki və intellektual fəaliyyətini, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərini tam əhatə edən, bütün zamanlar üçün qüvvədə olan təlimatlarla zəngindir. İslamın mənəvi-əxlaqi normaları təlimat və hökm formasında cəmiyyətin bütün üzvlərinin hərtərəfli inkişafına xidmət edir, onların tərbiyəsində ümumbəşəri idealları formalaşdırır, həyatda rastlaşdığımız və rastlaşa biləcəyimiz vəziyyətlərə uyğun məqsədi, bu məqsədə çatmaq yollarını seçmək üçün meyarlar funksiyası daşıyır.

Quran və sünnəyə dərinlən bələd olan ozan aşıqlarımız öz yaradıcılığında insan və toplum münasibətləri, kamil şəxsiyyət, İslam əxlaqı, ədəb-ərkan, amal və əməlin vəhdəti məsələlərinə geniş yer vermişlər. Yaranışdan insan və cəmiyyətin dolğun, mənalı həyat sürməsi, yüksək amal uğrunda mübarizə ustadnamələrin əsas mövzusu olmuşdur.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlının “Olacaqdır” ustadnaməsi bu məsələlərə həsr edilmişdir [2, s. 12-13].

Könül, talib olub, uyma şeytana,
Fitnə, şematəsi şər olacaqdır.
Bu dünya bir bağdı, bağbanı iblis,
Alması, heyvası, nar olacaqdır.

Birinci iki misrada şeytan və onun əməllərinin insanlıq üçün təhlükəsindən bəhs edilir. İnsan ambivalent təbiətə malikdir, onun daxilində xeyir və şər qüvvələr daim mübarizədədir. O çalışmalıdır ki, ancaq mənalı həyat sürsün, xeyirxahlıq edib, fəzilət sahibi olsun. İnsanı bu yoldan sapdıran şeytandır, şeytan insanlığın birinci və ən hiyləgər düşmənidir. Bu barədə Qurani-Kərimdə buyrulur: **“...Fitnə (müşriklərin fitnəsi) qətdən daha şiddətlidir...”** [3, əl-Bəqərə, 191].

Üçüncü və dördüncü misralarda yaranışdan bəri baş verən hərc-mərçiliyin, xaosun əsl səbəbi kimi şeytan əməli göstərilir. Şeytan Adəm və Həvvanı aldadır, onlar qadağan olunmuş ağacın meyvəsindən yedikləri üçün cənnətdən qovulurlar. **“...Beləliklə, Adəm Rəbbinin əmrindən çıxdı, amma mətləbinə yetmədi. (Adəm Rəbbinə asi oldu və yoldan çıxdı. Qadağan olunmuş ağacın meyvəsindən yemək heç də onu Cənnətdə əbədi qalmaq arzusuna çatdırmadı, əksinə, Həvva ilə birlikdə yer üzünə endirildi)”** [3, Taha, 120-121].

Aldanma cifəyə, uyma fənaya,
Güvənmə dövlətə, simi-tilaya,
Bir gön apararlar dari-uqbaya,
Simu-zərdən əlin car olacaqdır.

İslamda əmələ dəyər yönümlü münasibət, insanlara və özünə münasibətlərdə əqidəni, dərinlən dərk edilən, ölçülüb-biçilmiş, həyatın sınağından çıxmış fikirləri rəhbər tutmaq tələq edilir. Yalnız zahiri gözəllik kifayət etmir, mənəvi gözəllik, eyni zamanda amal və əməlin gözəlliyi əsasdır.

Ustadnamənin bu bəndində tövsiyə edilir ki, var-dövlət toplayıb ona güvənmək əbəsdir, çünki var-dövlət müvəqqətidir, insana ancaq əməlinə görə qiymət verilir. Qurani-Kərimdə deyilir: **“...(Ya Rəsulum!) Qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ!”** [3, ət-Tovbə, 34].

Əməl bir parçadı, mələklər dərzisi,
Dərk eylə vacibi, sünnəti, fərzi,
Nəkrail hayxırıb, çalanda gürzü,
Rövşən gözün tiri-tar olacaqdır.

Bu bənd kateqorial təfəkkürün poetik ifadəsidir, ilk bəndlərdəki fikirlər kateqoriyalarla ümumiləşdirilir.

Birinci misra İslamda əmələ ədalət prinsipindən yanaşmanı ifadə edir. Ədalət prinsipi Quran ayələrində dəfələrlə xatırlanır. **“Hər kəs öz əməlinin girovudur! (Hər öz əməlinin əvəzini alacaqdır!)”** [3, əl-Muddəssir, 38].

Sünnə Məhəmməd peyğəmbərin (s) fikirləri, əməlləri, şəxsi keyfiyyətləri, bioqrafiyasını əhatə edir və Qurandan sonra İslam dininin ikinci mənbəyidir, sünnənin müddəalarına əməl etmək hər bir

müsləmanın borcudur. “... Allahın sizə verdiyi nemətləri, öyüd-nəsihət üçün göndərdiyi Kitabı (Qurani) və hikməti xatırlayın!” [3, əl-Bəqərə, 231]. Burada hikmət sözü adı altında Sünnə nəzərdə tutulur.

Quran ayələrindən aydın olur ki, Məhəmməd peyğəmbərdən (s) qəti şəkildə nümunə götürüb, onun arxasınca getmək zəruridir. Allah Rəsulu (s) kamilliyin ən bariz nümunəsidir. Qurani-Kərimdə buyrulur: “**Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!**” [3, əl-Əhzab, 21].

İslamda insan mənəviyyatının təmizlənməsi kamil şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin əsas elementlərindən biridir: kamillik bir prosesdir, insan yaşadığıca kamilliyə nail olmağa can atır. “**Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır!**” [3, əş-Şəms, 9].

Səxavət xeyirxahlıqların içərisində ədalətdən sonra ən vacibidir. Səxavət çoxmənalı anlayışdır. Səxavət əhlinin kövsəri-rizvanda yeri olacağı haqqında Quranda buyrulur: “**Mallarını gecə və gündüz, gizli və aşkar (yoxsullara) sərf edənlərin Rəbbi yanında böyük mükafatları vardır...**” [3, əl-Bəqərə, 274].

Alma həqqünnasdı, tamı şirindi,
Heyva ribadı, qandı, irindi.
Nar səğir malıdı, hədsi dərinde,
Dənəsi cəsəddə nar olacaqdır.

İslamda zəhmətsiz gəlir əldə etmək qadağandır, onun nəticəsi əzabdır, bu fikir bəndin məzmunundan qırmızı xətlə keçir, özgə malı şirin olur, sələm vermək böyük günahdır. “**Allah sələmi (sələmlə qazınlan malın bərəkətini) məhv edər, sədəqələri (sədəqəsi verilmiş malın bərəkətini) isə artırar. Allah kafiri, günahkarı sevməz!**” [3, əl-Bəqərə, 276].

Hüseyn, zaiğətül-mövtü yazanda,
Şərm eylə, sal yada fəhmin azanda,
Gün hərarət edib, yerlər qızanda,
Şahi-mərdan şəfakar olacaqdır.

Sonuncu bənd haqq yoluna çağırışdır, insan ona ayrılmış ömrü elə yaşamalıdır ki, sonra buraxdığı səhvlərdən peşmançılıq çəkməsin, bu dünyada insandan ancaq öz fəzilətləri ilə qazandığı yaxşı ad, xoş xatirə qalır. Birinci iki misra bu çağırışa işarədir. Qurani-Kərimdə buyrulur: “**Hər bir kəs (canlı) ölümü dadacaqdır.** Şübhəsiz ki, mükafatlarınız qiyamət günü tamamilə veriləcəkdir...” [3, Ali-İmran, 185].

İslam xeyirxahlığa, ədalətli olmağa, şərəf və ləyaqəti qorumağa çağırır. Ustadnamə məhz bu fikirlə tamamlanır.

Etniklik və dini mənsubiyyətin uyğunluğu şəxsiyyət bütövlüyünün zəruri şərtləridir. Türk etnosu üçün ilk növbədə halallıq, düzlük, mərdlik xarakterikdir: “Türklər yaltaqlanma, aldadıcı görünüşlə, sözlərlə ara qarışdırmaq, saxtılıq, pis şeyləri söyləmək, həcv etmək, riyakarlıq, özünü dostlarından böyük görmək, onlara qarşı pislik, xoşa gəlməyən, əxlaqa uyğun olmayan davranış, bidət (peyğəmbərin zamanından sonra ortaya çıxan dəyişik əməllər) nədir bilməzlər. Ziddiyyətli fikirlər onları pozmamışdır. Hiylə ilə başqalarının malını halal saymazlar” [4, s. 77].

Yaxşı fikir eylə, qafil dolanma,
Qəlbini şeytandan yad eylə insan!
Halal yaşa, bir kimsədən utanma,

Yıxma köülləri, şad elə, insan! (Xəstə Qasım) [5, s. 112].

Düzlük, həqiqət tərəfdarı olmaq sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu keyfiyyətə malik olmayan bir fərdin nə sözü, nə də əməli cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmur.

Bir gün olar xeyir-şərlər seçilər,

Boya görə yaxşı xələt biçilər,

Bu dünyadan o dünyaya köçülər,

Abbas onda eylər şikayət, könül! [6, s. 102].

Vıcdan və ləyaqət bir-birini tamamlayan və bir-biri ilə vəhdətdə olan kateqoriyalardır. İnsanın mənəvi keyfiyyətləri, davranış və əməllərinə fərdi və ictimai qiymətləndirmə bu meyarlar əsasında aparılır.

Məsuliyyət, mənəvi borcun dərk edilməsi şəxsiyyətin ən vacib xarakteristikasıdır, əxlaqi münasibətlərdə məsuliyyət hissi başlıca şərtlərdən biridir. İnsan yaşadığı dövrdəki tarixi hadisələrin, o cümlədən tarixdə baş vermiş şər işlərin iştirakçısıdır və onlara görə məsuliyyət daşıyır. İnsan dünyanı və özünü dərk etməklə yanaşı, onu duyur, yaşayır və emosional həyəcanlar keçirir. Günahını dərk etmək insanın şüurunda dərin kök salır, bu günahın işlənməsi dəfələrlə xatırlanır. İnsan günahlarından o zaman əziyyət çəkir ki, etdiyi səhvləri başa düşür. Bu halda isə əzab və günah birləşir. Ona görə də insanın özünü mühakimə etməsi, etirafı daha ciddi əhəmiyyət daşıyır. Kant haqlı olaraq demişdir ki, mənəvi qanunun səsi ən qatı cinayətkarı belə qorxudan əsməyə məcbur edir [7, s. 405].

Doğru yola qayıtmaq üçün günahını anlayıb, tövbə etmək lazımdır. Qurani-Kərimdə buyrulur: “... **Allah (günahından) tövbə edənləri, (təmiz və) pak olanları sevər!**” [3, əl Bəqərə, 222].

Bir gün soruşsalar günah, savabı,

Günahkarlar necə gətirər tabı?

Sırat, sual, mizan, qəbir əzabı,

Bu sual qabaqda var olacaqdır [8, s. 120].

İnsanda ədəb və ləyaqətli davranışın formalaşdırılması əsrlərin və formasiyaların yaratdığı dəyərlər sistemini qorumaq, yeni şəraitdə inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək prinsipləri üzərində qurulur. “Ədəb” anlayışı insana, ümumən, insanlığa başucalığı, şərəf gətirən, onu bəzəyən, mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşdıran keyfiyyətləri nəzərdə tutur. Bu keyfiyyətlər İslamda əsaslandırılır və stimullaşdırılır, yəni ədəb-ərkan sahiblərini nümunə kimi qəbul edirlər. Ədəblə oturub, ədəblə durmağın vacibliyi ustadnamələrdə daim tövsiyə olunur.

Aşiq olub, diyar-diyar gəzənin,

Əvvəl başda pür kamalı gərəkdı.

Oturub-durmaqda ədəbin bilə,

Mərifət elmində dolu gərəkdı [8, s. 84].

Əməllə niyyətin, zahirlə batının, mənəvi şüurla davranışın dialektik harmonik vəhdəti şəxsiyyət bütövlüyü və kamilliyi üçün vacib şərtədir, yəni əxlaqi həyat üçün zəka və hisslərin ahəngdar qarşılıqlı təsiri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu vəhdət şəxsiyyətin daxili bütövlüyünü, onun mənəvi inamının formalaşmasını təmin edir.

Quranda təmizlik, saflıq anlayışı zahirlə batının harmoniyasını ehtiva edir: “**Libasını təmizlə! (Nəfsini günahlardan pak et!)**” [3, əl-Muddəssir, 4].

Xəstə Qasım, düşünməyin bihuşdu,

Bənadam dediyin yuvasız quşdu,

Səxasız dövlətin axırı puçdu,
Ye malın, dəhanda dad elə, insan! [7, s. 112].

İslam öz mahiyyəti ilə ümumbəşəridir, milliyyətdən asılı olmayaraq bütün insanlıq üçündür. Allaha sevgi və inam milliyyətdən, etnik mənsubiyyətdən asılı deyil. Qurani-Kərimdə buyrulur: **“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...”** [3, əl-Hucurat, 13].

İslam təliminə görə, insan dünyanın əşrəfi, bütün canlı varlığın tacıdır: **“Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq”** [3, ət-Tin, 4]. Burada insanın harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi yaradılışı – istər cazibədar xarici görünüşü, mütənasib üzvləri, istərsə də zəngin daxili aləmi, gerçəkliyi dərk etmək təfəkkürü, ən yüksək xeyirxah ideallara xidmət göstərmək qüdrəti olan ruhu nəzərdə tutulur.

İslam təlimində mənəviyyat və din bölünməz vəhdət təşkil edərək, ictimai şüuru formalaşdırır. İslamın mənəvi-əxlaqi normaları (xeyirxahlığa çağırış və ya pis əməllərdən çəkinmək) təlimat və hökm formasında etnik ənənələrə, davranış və düşüncə tərzinə çevrilir. Sonuncu səmavi dində əməlin ədalət prinsipi ilə qiymətləndirilməsi insanda öz davranış və rəftarının, əməli işinin doğruluğuna inam yaradır. Nəticədə kamil insanın formalaşması üçün həm nəzəri, həm də praktiki zəmin yaradılmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гегель, сочинения, том IV, М, Изд-во социально-политической литературы, 1959. 487 с.
2. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I cild. Bakı: Vətən, 2015, 316 s.
3. Qurani Kərim. Bakı: Azərnəşr, 1992 (tərcümə edənlər Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev), 714 s.
4. Cahiz. Hilafət ordusunun mənkiyələri və türklərin fəzilətləri. Ankara: 1967, 108 s.
5. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı: “Elm”, 1983, 375 s.
6. Azərbaycan dastanları, I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, 380 s.
7. Кант, соч. в 6 томах, М. Мысль, т. 4., часть 1, 1965, 544 с.
8. Aşiq Ələsgər. Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı: 1999, 578 s.

Фахраддин Кулиев

**ПРОБЛЕМЫ ИСЛАМСКОЙ ЭТИКИ И ГАРМОНИЧЕСКОЙ
ЛИЧНОСТИ В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

Морально-этические отношения основные показатели уровни развития общества и базовые элементы формирования гармоничной личности. Духовный облик человека выражается категориями моральное сознание, самосознание, добродетели, честь и достоинство, моральные отношения формируются в жизненной деятельности диалектикой субъективных и объективных факторов. Морально-этические нормы Ислама в форме рекомендации и императивы становится этническими традициями, образами мышления и поведения, играют первостепенную роль при формировании гармонической личности.

Fakhraddin Guliyev

**PROBLEMS OF THE ISLAMIC ETHICS AND THE HARMONIC
PERSON IN THE FOLK POETRY OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

Moral and ethical relations are basic indicators levels of development of society and the basic elements of the formation of a harmonious personality. The spiritual image of a person is expressed by categories of moral consciousness, self-awareness, virtues, honor and dignity, moral relations are formed in the vital activity by the dialectic of subjective and objective factors. Moral and ethical norms of Islam in the form of recommendations and imperatives becomes ethnic traditions, images of thinking and behavior, play a paramount role in the formation of a harmonious personality.